

Козубенко Л. М.,
доцент кафедри української і зарубіжної літератури
та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

КОНЦЕПТ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ТИПУ ВОЇНА-КОЗАКА У РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «МАРУСЯ ЧУРАЙ»

Анотація. У статті розглядається соціально-історичний тип воїна-козака у романі Ліни Костенко «Маруся Чурай». Зазначено, що етнотип воїна, який представлений у романі образами гетьмана Б. Хмельницького, полковника М. Пушкаря, козака І. Іскри та ін., тісно пов'язаний з історичною долею українців. Виявлено, що героям твору Л. Костенко притаманні такі якості, як волелюбність, любов до рідного краю, прагнення духовної та фізичної незалежності, працелюбство, готовність боронити свою Батьківщину і православну віру, почуття товариства, жертвність.

Ключові слова: соціальний тип, воїн, козак, роман, герой, образ, народ.

Постановка проблеми. Художня спадщина Л. Костенко, її громадська діяльність – вагомий внесок у справу утвердження та розбудови національних духовних цінностей, зміцнення інтелектуальних засад українського суспільства.

У своєму романі «Маруся Чурай» поетеса за допомогою слова намагається витлумачити історичні події в Україні, дати їм безпристрасну оцінку. Цей твір – промовисте свідчення розуміння потреби національного відродження нашого народу, зважаючи на минулі події.

Актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення особливостей трактування соціально-історичного типу воїна-козака у романі «Маруся Чурай», зокрема гетьманів, полковників, простих козаків тощо, художньо-стильових засобів увиразнення образів. Новий погляд на особливості змалювання соціально-історичного типу козака-воїна у романі Л. Костенко «Маруся Чурай» допоможе краще зрозуміти глибоко національну мистецьку свідомість поетеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському літературознавстві дослідження життєвого та творчого шляху Л. Костенко здійснюється кількома магістральними напрямками. Тут можна виділити монографічні дослідження, у яких автори осмислюють життєвий та творчий шлях поетеси. Це праці С. Барабаша, В. Брюховецького, П. Іванишина, Г. Клочека, О. Ковалевського, В. Панченка.

Дослідники українського письменницького процесу другої половини ХХ ст. написали низку статей, у яких опрацювали різні проблеми художньої спадщини Л. Костенко. Так, жанрову специфіку творів розглядали О. Горячева, О. Никанорова, проблеми поетики творів – М. Жулинський, Л. Краснова, етичні проблеми творчості та українську ментальність – О. Ковалевський, О. Ковальчук, символіку природи вивчав О. Астаф'єв, проблеми історизму поезій – М. Кудрявцев, вплив художнього доробку інших письменників на формування творчої манери опрацювала – М. Найдан, мову творів – Л. Ставицька, проблеми часу і простору у творах – Л. Тарнашинська.

Метою статті є комплексне розкриття особливостей трактування соціально-історичного типу воїна-козака у романі Л. Костенко «Маруся Чурай».

Виклад основного матеріалу. З історичною долею українців тісно пов'язаний етнотип воїна, який у творі Л. Костенко «Маруся Чурай» представлено образами гетьмана Б. Хмельницького, полковника М. Пушкаря, козаків І. Іскри та інших. Згаданим героям притаманні такі якості, як волелюбність, любов до рідного краю, прагнення духовної та фізичної незалежності (власної і колективної), працелюбство, готовність боронити свою Батьківщину і православну віру, почуття товариства, жертвність.

Головна увага у романі Ліни Костенко зосереджена на відображенні такого соціально-історичного типу, як воїн-козак. Звернення до постаті козака (реєстровця) – захисника і оборонця народу – зумовлюється нагальною потребою дати приклад для недієвих українців, спонукати їх до активної життєвої позиції. Увиразнюючи одну з яскравих ментальних рис українців – хоробрість, письменниця змодельовала ідеал дієвої людини, протиставивши його закріпаченому сучасникові. Як зазначав В. Антонович, правдивість і громадська рівноправність є ідеалами українців, що були засадничими у «стародавнім вічі, козацькій раді, в Запорозжжі, де члени мали повну волю і рівність – всі були однакові й рівні» [1, с. 97].

Проблема виродження козацтва опрацьовується в романі Ліни Костенко на прикладі Гриця. Його мрії про життя в сімейному колі притупило його дієвість, а єдиним заняттям стало сільське господарство. Занепад духу козацтва увиразнено за допомогою опрацювання мотиву зради. Це також ілюструє думку про те, що козацтво, яке осідало на землях, заводило господарство, переставало впливати на суспільно-політичне життя країни, а тому занепадало.

Доли дійових осіб роману «Маруся Чурай» в усій складності і драматизмі їх перебігу зафіксовані у хронотопі: теперішній час з його минулим і майбутнім.

Часопростір історичного романного полотна сконцентровано у сфері боротьби українського козацтва під керівництвом Б. Хмельницького за незалежність України. У композиційному плані твір Ліни Костенко має дев'ять частин, які є різними за обсягом, та декілька сюжетних ліній: власна доля Марусі Чурай та національно-визвольна боротьба українського народу з польською шляхтою. Події, які відбуваються у романі, «викликані силою художньої уяви на основі детального вивчення епохи. І крізь це, здавалося б, тьмяне віконце, крізь хистку кладку, перекинуту між трьома століттями, читач опиняється у відтвореному дивовижно зримо й випукло середовищі часів Хмельниччини, де вирують соціальні й звичайні людські

пристрасті, де сусідають благородство і підступність, вірність і зрада, відвага і боягузтво, лицарська звитяга і хитре пристосовництво» [4, с. 221–222].

Козацька еліта – високоосвічена, стратегічно мисляча, патріотично налаштована – виявила парадигму національного інтелектуального й духовного потенціалу у творі Л. Костенко. Козацтво репрезентують у романі – Б. Хмельницький, М. Пушкар, Л. Черкес, І. Іскра, Я. Шибиліст, отаман Гук, Г. Чурай, Я. Острияниця, Наливайко, Павлюк.

Досить активну позицію правдоборців і людинолюбців представники козацтва виявляють під час суду над Марусею Чурай. Це, насамперед, стосується й гетьмана Б. Хмельницького. Він, не дивлячись на державотворчу заклопотаність, звертає увагу на засмученість посланця І. Іскри: «Щось мало статись, твоєї печалі достойне?», а потім, долучившись і вникнувши в суть справи Марусі, скасувати несправедливий вирок полтавського суду:

Її пісні – як перло многоцінне,
як дивен скарб серед земних марнот.
Тим паче зараз, як така розруха.
Тим паче зараз, при такій війні, –
що помагає не вгашати духа,
Як не співцями створені пісні? [5, с. 111–112],
тим більше, що в таку пору – лише «смерть повсюди, а життя одне» [5, с. 112].

Мартин Пушкар – полтавський полковник, наділений письменницею найкращими людськими рисами: мудрістю, розважливостю, стриманістю та добротою:

Не шануватись дівчині негоже.
Але ж і з Гриця добрий був лайдак.
Бо незалежно, що то за пиття
і що там мовить злість тисячоуста, –
не хто ж, а він звів дівчину з пуття [5, с. 31].

Тут усвідомлюється висока вартість людського життя, звучить повага до кожної людської особистості:

Але ж, мабуть, ми правди не зурочим,
що світ вже так замішаний на злі,
що як платити злочиним за злочин,
то як же й жити, люди, на землі? [5, с. 27]

У цьому епізоді проявляється бажання дотримуватися завжди об'єктивності та справедливості, як і під час суду: «Карати треба, що там говорить. / І так карати, щоби люд хрещений / не мав за що судові докорить» [5, с. 31]. Так само, як і в протистоянні з ворогом.

Такі етичні моменти, які характеризують М. Пушкаря, стали еталонними для історичних постатей козацьких ватажків в поетичному епосі Л. Костенко.

У творі змальовується справжній демократичний дух взаємин козацтва, котрий позначений намаганням козаків у власних діях і вчинках керуватися гідними ідеалами справедливості.

До характерних складників, які мають силу вивести маси, а в ширшому плані – цілу націю, на вищий ступінь свідомості суспільства, належить відчуття кожним (від гетьмана й полковника до козака-реєстровця й гінця), своєї соціальної приналежності до суспільного життя у його різних проявах. Своєрідною ілюстрацією до цього є епізод-розмова представників полтавського судочинства із козаком-запорожцем [3, с. 167].

Однією з характерних деталей, яка стосується постаті гінця гетьмана, є його готовність завжди робити чесну й добру справу. Тож, стрімко зорієнтувавшись у ситуації, що склалася, він,

анітрохи не вагаючись, скаже поважному судові щиро й гостру правду, маючи на те повне людське право:

Домарики, така у вас і смерть.
Безславно вмер, а кажете: убито.
А запорожці – люди без круть-верть,
все кажуть щиро на своє копито [5, с. 24].

Друга частина монологу має досить значимий елемент характеру гетьманського посланця: він відчуває себе невід'ємною, органічним складником спільноти козаків. Саме ця усвідомлена значимість засвідчує високе відчуття відповідальності за себе (свої вчинки й слова) і світ, очевидно, саме це підвищене почуття викликало до реальності такі думки:

Якби ми ремигали, як воли,
якби ми так чесали язиками,
то вже б давно Україну віддали,
не мавши часу бути козаками [5, с. 24].

Марусин вчинок, в оцінці гетьманського посланця, є зворотнім боком до того буденного сприйняття ситуації, на якому знайшло камінь спотикання полтавське судочинство. Він показав високу мораль, яку усвідомив козак та вміння з нею розпорядитися. Слово його озвучило розуміння справжніх норм і законів життя суспільства:

Що ж це виходить? Зрадити в житті
державу – злочин, а людину – можна?! [5, с. 24]

В. Брюховецький зазначає: «Це – дуже істотний акцент. Вчинок людини вимірюється не тільки побутовою, але й соціальною міркою. І знаменно, що ці слова належать саме запорожцю (порівняймо з роздратованим вигуком Горбаня: «Отож жінок і не пускають в Січ»). Козацька сила не лише в обов'язку боронити Україну, а й у єдності громадянського та особистого» [2, с. 170].

Наразі, довідавшись про зміст універсалу, який привіз І. Іскра від Хмельницького, козак Я. Шибиліст намагається якнайшоріше повідомити засмучену від горя Марусину матір про ту радісну вість:

...не встиг Іван ще й повід передати,
а Шибиліст вже цьвохнув багатом –
хутчі в Полтаву! – матері сказати [5, с. 110], –
а в цей час полтавський суд, спираючись на суворі закони,
жорстоко вкладає в уста Горбаня такі слова:

То що ж ми будем думати-гадати,
як і про це закон є акурат.
Оскаржену на квестію віддати,
і хай із нею поговорить кат [5, с. 29].

У погляді на людську особистість та життя суспільства полтавське суддівство (спільно із однодумцями Бобренчихи) займають зовсім протилежну з козаками позицію. Виявляється, що ні Бобренчиси, ні райцям, ні Горбаню не до снаги зрозуміти тієї необхідної, як подих, потреби душі людини в пісні.

Представники Запорізької Січі достойно оцінили талант Марусі Чурай. Тут можна звернути увагу на універсал Хмельницького та образ козака-лицаря І. Іскри. Доля вивела Марусю для Івана у двох іпостасях: митця надзвичайного таланту та коханої дівчини. Іскра дуже вболіває за її життя під час суду. Поряд із цим особливо значимо й вартісно окреслюється козакові сила Марусі-піснетворки:

Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа [5, с. 32].

Отож, уся Іванова душа намагається досягти справедливості, зберегти життя дівчини, проявивши у словах далекоглядність і козацьку мудрість.

Що буде після ганебного вироку? Що буде після нас? «А як тоді співатиме Полтава? / Чи сльози не душитимуть її?!» [5, с. 33] – ця надзвичайна відповідальність перед прийдешнім, яка не знайшла підтримки під час суду – «Запала тиша, як в страшному сні» [5, с. 33], підштовхне Іскру шукати поради у гетьмана Богдана.

Суть людського благородства – у чому вона?

Тут, може, ідеться про долю країни! –

а я про чиєсь там однеє життя! [5, с. 98]

А це – уміння служити ідеї, вміння діяти і навіть жити для іншого, не чекаючи винагороди за власний добropорядний вчинок. Готовність життя покласти на вівтар боротьби за високу правду, котра дасть можливість бути достойним імені батька, бути чесним і відкритим перед майбутнім – це ті морально-етичні установки І. Іскри, що трансформуються до серця і розуму читача двома каналами: через слово і вчинок героя [52; 13]. Вартісність Іванового життя у відповідальні миті визначається змістом справи, яку потрібно довести до закінчення будь-якою ціною:

Прости мені, земле, простіть мені, трави!

Не дбав я про славу, не дбав про майно, –

я мушу вернутись живий до Полтави,

а там хоч і вмерти, мені все одно.

...Якщо я впаду, –

неврятована пісня,

задушена пісня в петлі захрипить! [5, с. 97]

Благородство Івана Іскри має у своїй основі ще й неабияку мудрість, розважливість

Вартісність життя людини вимірюється Бобренчихою, Вишняками, Горбанем зовсім іншими гатунками. Своєрідною антитезою до основних життєвих норм і законів козаків звучить їхня правда:

у всіх оцих скорботах і печалях,

у всіх оцих одвічних колотнечах –

і чурайівські голови на палях,

і вишняківські голови на плечах [5, с. 68].

У контексті роману постійно можна натрапити на, здавалось би, незначні, а насправді вагомні деталі, зокрема лаконічні ремарки, які об'ємніше окреслюють долі героїв. Ніби мимоволі, поза основною романною дією, вони дають можливість дізнатися про достойного сина Я. Остриниці І. Іскру:

(Загине теж, в бою заживши слави,

в недовгій часі після Пушкаря,

вертаючи до попелу Полтави

з посольства до московського царя) [5, с. 32].

Полтавський полковник М. Пушкар згодом достойно приймає смерть у боротьбі зі шляхтою. Л. Костенко, уводячи його в український континуум славних імен, проведе аналогію між цією високою смертю і так само мужньою загибеллю Г. Чураї:

(Про нього потім думу іскладуть.

Мине сім літ – і голову цю сиву

Виговському на списі подадуть) [5, с. 31].

Основою зображення соціально-історичного типу воїна-козака у творі Л. Костенко є його ідеалізація: гетьман, сотники, полковники, прості козаки зображені мудрими, справедливими й братолюбними.

Висновки. Отже, у романі Ліни Костенко «Маруся Чураї» змальовано соціально-історичний тип воїна, що представлено

образами гетьмана Б. Хмельницького, полковника М. Пушкаря, козаків І. Іскри, Я. Шибиліста тощо. Козацька еліта – високоосвічена, патріотично налаштована – представила парадигму національного інтелектуального та духовного потенціалу. Посталям воїнів-козаків у творі притаманні такі якості, як волелюбність, любов до рідного краю, прагнення духовної та фізичної незалежності (власної і колективної), працелюбство, готовність боронити свою Батьківщину і православну віру, почуття товариства, жертвність. Також основна увага поетеси зосереджена на відображенні типу простого козака (І. Іскра, Я. Шибиліст). Звернення до постаті реєстровця – захисника і оборонця народу – зумовлюється нагальною потребою дати приклад для недієвих українців, спонукати їх до активної життєвої позиції. Увіразнюючи одну з яскравих ментальних рис українців – хоробрість, письменниця змодельовала ідеал дієвої людини, протиставивши його закріпаченому сучасникові.

Література:

1. Антонович В. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 816 с.
2. Брюховецький В. Ліна Костенко: Нарис творчості. Київ: Дніпро, 1990. 260 с.
3. Іванишин П. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, С. Маланюка, Л. Костенко. Київ: Академвидав, 2008. 392 с.
4. Ільницький М. Безперервність руху. К.: Рад. письменник, 1983. 232 с.
5. Костенко Л. Маруся Чураї: Історичний роман у віршах. Київ: Дніпро, 1982. 165 с.

Козубенко Л. Н. Концепт соціально-історичного типу воїна-козака в романе Ліни Костенко «Маруся Чураї»

Анотація. В статті розглядається соціально-історичний тип воїна-козака в романе Л. Костенко «Маруся Чураї». Отмечено, что этнотип воина, который представлен в романе образами гетмана Б. Хмельницкого, полковника М. Пушкаря, казака И. Искры и др., тесно связан с исторической судьбой украинцев. Выявлено, что героям произведения Л. Костенко присущи такие качества, как свободолюбие, любовь к родному краю, стремление к духовной и физической независимости, трудолюбие, готовность защищать свою Родину и православную веру, чувство товарищества, жертвенность.

Ключевые слова: социальный тип, воин, казак, роман, герой, образ, народ.

Kozubenko L. Concept of the socio-historical type of the warrior-cossack in the novel by Lina Kostenko "Marusya Churai"

Summary. The article deals with the socio-historical type of the Cossack warrior in the novel L. Kostenko "Marusya Churai". It is noted that the ethno-type warrior, represented in the novel by the images of Hetman B. Khmelnytsky, Colonel M. Pushkar, Cossack I. Iskra, etc., is closely connected with the historical destiny of Ukrainians. It was revealed that heroes of the work L. Kostenko have such qualities as freedom of love, love for their native land, aspiration for spiritual and physical independence, laboriousness, readiness to defend their homeland and Orthodox faith, sense of community, sacrifice.

Key words: social type, warrior, cossack, novel, hero, image, people.